

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 78
(18353)

2013 чылдың
ИЮЛЬ 9,
вторник
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»

МӨНГҮН-ТАЙГАНЫҢ «МӨГЕН-БҮРЕН»

Тыва тоолдарда ады кирген Арзай-ты тайга Мөңгүн-Тайганың девискээринин соңгу талазын хаажылай шөйлүп чоруткан. Арзай-тынын булуттар аржыылданган бедик сынын аяп, ханы хемнерин куду халдып бадып ора, мал-маган турлагжыр хире эвес кадыр-каскак ийлеринде бөлүк-бөлүк сарлыктарны, шала дөлем белдеринде чатты берген кодан-кодан хой-өшкүнү чорумал кижилер белткенип турар.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелдин кол утказы шаандагы тыва чоннун боду кылып бүдүрүп чорааны чүүлдерни амгы тыва чонга кылып өөредип деп, Россия Федерациясынын болгаш Тыва Республикасынын көдээ ажил-агыйынын алдарлыг ажилдакчызы, КУБ «Мөген-Бүренин» директору Өшкү-Саар Ооржак санап турар. Мал-маган азырап өстүрүп чоруур амгы үениң аныяктары безин боттарынын хүн бүрүдө ажыглаары эт-херекселди

дан бо талазы-биле билдиги кижилерни чалаар ужуруг апарган бис. Сүттен ак чем кылырынын улуг мастер башкызын Улан-Батор хоорайдан эрткен чылын Мөген-Бүрени чалааш, республиканың ажил-агыйларындан, кожууннардан 100 ажыг кижини өөреткен. Мал дүгүндөн, кезинден эт-сеп, дериг-херексел кылып билер ус-шевер кижилерни бо чылын Моолдун сенгел тываларындан чалааш, электрлиг кандыг-даа дериг-херексел ажыглавын, чүгле хол-биле аът дерин, эт-сеп дээш, өске-даа чүүлдерни кылырынга өөредип тур бис. Мөген-бүреничлер хөй чүүлдерни өөренип алган. Бис өске суурларнын, кожууннарнын чурттакчыларын өөредип болур бис».

Иргит Цесер — Моолдун сенгел тываларынын ус-шеверлеринин бирээзи. Национал идик-хеп, өг иштинин дерин даараар талазы-биле аңаа белен деңгир кижилер, Сенгел сумунда хамаанчок, Баян-Өлгий аймакта эвээш. Авазы биле аал иштинин шевер херээжен кижилеринин канчаар дааранырын бичизинден-не көрүп өскөн, олар ону дааранырынга өөредип чораан болгаш, кандыг-даа идик-хепти, ширтек-дөжекте Цесер даарап шыдаар. Ооң ус-шеверин магадап көрүп ора, «шалып даараар», «кырлап даараар», «сырып даараар» деп сөстөрүн алыс чиге утказын билип алдым. Ус-шевер Цесер дааранырынга сундулуг тыва уругларны национал идик-хеп, өг иштинин дериг-херекселин даараарынга өөредип турар. Бис оларнын өөредилгезин сонугурап чеде бээривис хүн тыва кидистен молдурук кидис идиктер (тапочкалар) даарап олурлар. «Бо уруглар шупту дааранырынга дыка сонугурап уруглар-дыр — деп, Цесер оларны мактады. — Мээң айтып берген чүүлдеримни билип ал, даарап өөрени бердилер. Бо хүн тапочкаларны каастап, сырып даарап өөренип тур бис». Цесернин өөреникчилери уруглар өңүг хендирлер-биле каастап даараан тапочкаларын көргүзүп, кидисти сырып даараан тапочкалар белен элевес, оларны кедип алгаш кылаштарга, чымчак, чайын серин, кыжын чылыг, бут база деритпес деп тайылбырладылар. Хол-биле бир кижини хүнде 4 тапочкаларны даарап болур. Бир эвес сырып даараар машиналар-биле даараар болза, хүнде чүү хире хөй тапочкаларны даарап кааптары билдингир-ле-дир. Чымчак тыва кидистен машина-биле тапочкалар даарап садары орулгалыг херек эвеспе оң деп бодап кагдым.

Сенгел тывазы Иргит Балчын — уктуг малчын. Ооң коданында өшкү, хой, тева, аът дээш, малчын кижинин шупту малы бар. Балчынның аът дерин кылыры — кара чажындан ооң кылып келген ажылы.

(Уланчызы 4-кү арында)

Далай-Лама
Башкы
78 харлаан

XIV Ыдыктыг Далай-Лама Башкының июль 6-да 78 харлаан хүнү-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол байыр чедиришкенин телеграмманы чоргускан:

«Хүндүлүг Ыдыктыг Башкыны! Силерге төрүттүнгөн хүнүңер таварыштыр тыва чоннун мурнундан болгаш амы-хууда чүректин ханызындан изиг байырны чедирерин чөлшээр көрүңер. Бо өөрүшкүлүг болушкун Тываның чүдүкчүлеринин чүректинде ынакшылды болгаш шупту-ла амылыгларга кээргел сеткилди улам быжыктырар. Силерниң кызыгаар чок энерелдиг сеткилицер, буюныңар болгаш мерген угааныңар бистиң амыдыралывыстың орук айтыр чырык сылдызы болуп чоруур. Бистиң чонувустун езу-чаңчылдарын, культуразын камгалаарыңа, сайзырадырыңа, сагыш-сеткилдиң база мөзү-шынарның үнелиг чүүлдерин быжыктырарыңа, өске билдингир шажын төлээлери-биле кадыянзы-бүрү нациялар, конфессиялар аразында ниитилелге чаңгыс эп-сеткил, найыралды камгалаарыңа Будданың өөредии дузалап турар.

Хүндүлүг Башкы, Силерге быжыг кадыкшылды, узун назылаарыңарны, бүгү-ле амылыгларның чаагай чоруу дээш ам-даа үре-түннелдиг бараан болуруңарны сеткиливистиң ханызындан күзедивис! Силерниң кадыкшылыңар дээш Тываның сарыг-шажынчылары чүдүп, бистиң республика-выска аалдап келир боор деп идегеп чурттап чоруур.

Ханы хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ».

Маадыр Конгаржап башкызындан кижин өөрүүнүн чаа аргазын өөренип ап олур.

агадап, чарашсынып көөр. Мөңгүн-Тайга — мал-маган раны. Мөңгүн-Тайганың ону шаг шаандан-на мал-аганын азырап өстүрүп, эң эди, сүдүндөн аш-чем алып, алгы-кежи, дүгүндөн дик-хеп даарап, дериг-херексел, өг кылып амыдырап рааннар. Амгы-даа үеде элза, Мөңгүн-Тайга кожуун-н экономиказынын кол ба-назы — мал ажил-агыйы. рүнениң унитарлыг бүдү-зи «Мөген-Бүрен» — рыноктуг микаже берге болгаш нарын илгени бүдүрүлгени санда- болгу дег улуг чидирг-окка шыдажып эрткен көдээ агый. Ону хөй чылдар дургу-удуртуп, бүдүрүлгениң эко-тиг күш-шыдалын экижидип-ре аргаларны үргүлчү дилеп Өшкү-Саар Аракчаевна актың бодалы-биле алырга, ыс суур — чаңгыс бүдүрүл-геп губернатор төлөвилели ажил-агыйның чиг эдин

тааржыр ак аш-чем аймаа бүдү-реринин баштайгы базымнарын мында кылып турар. КУБ «Мөген-Бүренин» бөгүнгү экономиктиг күш-шыдалыга даянып, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелин элээн чедишкенин боттандырып болурунун аргазы бар.

Бо төлөвилелдин бир сорул-газы Мөген-Бүренде күүсеттинген деп-даа санап болур. Чүге дээр-ге КУБ «Мөген-Бүрен» кара баштыг, чолдак, семис кудуруктуг тыва хойнун уксаазын азырап өстүрүп, өске ажил-агыйларга, арааттар-га садып турар. Уксаажыдылга ажылын чорударынын негелдези езугаар төрүүр аныак хойнун 10 хуузу чылдың-на өскээр садып чо-рудар ужуруг. Ооң аңгыда 1 муң ажыг иртти база ол хире санныг кырган хойларны ажил-агый этке садып келген. Чиңгине тыва уксаа-лыг 1 муң ажыг хойну бо чылын КУБ «Мөген-Бүренден» садып алы-рынга республиканың хой ажил-агыйлыг бүдүрүлгелери, фермер-

боттары кылып билбес, чижээлээр-ге, чүген-чулар дээн ышкаш аът дерин безин садыглардан садып алыр, ааржы-курут дээн ышкаш сүт продуктуларын амгы үениң кижилеринин аш-чемге амданынга таарыштыр кылып билбес, чамдык-та ыт-кушка төп бериптер апар-ган. Ак чемниң 20 хире хевирин сүттен Тывада кылып турар болза, Моолдун Улан-Батор хоорайда ак чемниң 120 хире хевирин кылып, садыгларда садып турар. Сүтү ак чем кылдыр болбаазырадыр та-лазы-биле тывалар моолдардан чыдып калган.

«Кыдат кижин сагынганын кылыр, орус кижин көргенин кылыр, тыва кижин өттүнүп кылыр» деп амгы үениң чугаазы бар — деп, Өшкү-Саар Аракчаевна чугаа-лап орду. — Тывалар ак чем кы-лырын утуп бар чыдары кончуг. Республиканың Чазааның көдээ ажил-агый талазы-биле политика-зынын бир угланышкыны — тыва кижин бүрүзү ак чемни боду кылып билири болур. Ынчангаш Моол-

Хүннүң медээлери

ЕГЭ түңнелдери

ЕГЭ-ниң баш удур түңнелдерин Тываның Өөредилге болгаш эртем яамызының коллегиясы сайгарган.

Чаңгыс аай күрүне шылгалдазын бо чылын 5854 кижилер, оларның санында 3426 бо чылгы школа доозукчулары дужааган. Орус дылга шылгалданы 9 кижилер, оларның санында 100 баллга дужаал, шылгалда түңнелин өске эртемнеринден дээр болдурганнар. 437 кижилер, оларның арасында 87 бо чылгы доозукчулар эртип чадаан. Ынчалза-даа эрткен чылга көөрдө, шылгалданың эң чавыс негелдезин эртип чадааннарның үлүү 5,4 хуудан 2,5 хуу чедир эвээжээн. Орус дылга билигин ортумак денели чавыс болуп артпышаан турарын коллегия кижигүннери демдеглээннер. Ындыг байдалды Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол демдеглеп, чидиг айтырыгны Хамааты идепкейни деткиринин чөвүлелиниң хуралыга сайгарып көдүргени-даа анаа эвес бооп

турар. Математикага шылгалданы 5117 кижинден 437-зи (бо чылгы 129 доозукчу) эртип чадаан, эртип шыдааннарның эң дээрзи 98 балл алган. Химия шылгалдазын кижилерден 899 доозукчулардан 21 кижилер эртип чадаан, эртип шыдааннардан Кызылдың № 5 гимназиясының үш, Бай-Тал, Сарыг-Сеп школаларының бир-бир доозукчулары 100 баллдары алганнар.

Эң хөй кижикчилег шылгалда — ниитилел эртеми бооп артпышаан. Бо чылын ону 3340 кижилер, оларның санында бо чылгы 2289 доозукчулар шилип алган, бо чылгы 7 доозукчу 100 балл алган.

Ниитизи-биле ЕГЭ түңнелдери бо чылын экижээнин, ортумак балл бедээнин, бедик деңгелдиг белеткеттингенин, кандыг-бир чурум үрээшкенин чокка эрткенин өөредилге болгаш эртем сайыды К. Бичелдей демдеглээн.

Спортчу шаңналдар

Республиканың Баштыңының шаңналдары чаа ээлери.

Июнь 25-30 хүннеринде Тываның Баштыңының шаңналдары дээш хол бөмбүүнүң эр, кыс командаларының маргылдаазы ол оюнга ынактарга езулуг байырлал бооп эрткен. Оон төөгүзү 1995 чылдың июнь 11-де, Тыва Республиканың Президентизиниң кубогу дээш чылдың эрттирер турнир бооп эгелээн. Турнирнин баштайгы чемпионнары эр улус арасында Сүт-Хөл кожуунуң, кыс улус арасында Кызылдың пединститудунуң командалары болгулаан. А эрткен чылын — Чөөн-Хемчиктин оолдары биле ТывКУ-нуң кыстары болган.

Бо чылын оолдар командаларындан кубокту, алдын медальдарны болгаш улуг түңнүг акша шаңгалын Катастрофалар медициназының төвүнүң демниг командалары (тренери Динара Ховалыг), мөңгүн медальдарны «Чаңгыс демниг Россия» Тывада регион каттыжышкынының командалары, хүлер медальдарны ТывКУ-нуң командалары тус-тузунда чаалап алганнар.

Конопля-биле демисел

Черлик конопля узуткаарына учетта турар ажил чоктарны кириштирер деп шийтир хүлээп алдыган.

Черлик конопляны бо чылын Тывага 2,7 муң гектар черге узуткаары көрдүнүп турар. Ол талазы-биле май айда эгелээн кампанияның канчаар чоруп турарын Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызынга чугаалашкан. Июль 4-те байдал-биле ап көөрге, 578 га черге ажил чоруттунган, ол болза планның 25 хуузу. Бок үнүш үнген черге мал чеминиң культураларын 590 га черге тараан, 60,5 га черде үнген конопляны трактор-биле, 23 га черде ол үнүштү хол кадыры-биле кестирген. Кампанияның эгези саң-хөө, ажилчин күш курлавырларының чедишпези-биле холбашкан бергедээшкенинге таварышканын, республика бюджетинден дуза херек апаарын специалистер демдеглээн. Оон аңгыда тус

черлерде кестирер техника аймаа чедишпейн турар. Бок үнүштү узуткаарыга ажил чок чурттакчыларны кириштирип, хол кадыры-биле кезер ажилдарны организаастаарын яамы саналдаан.

Чазын чоруткан шинчилелдерниң түңнелинде коноплядан бокталган черлерниң ниити шөлү 5160 гектар болган. Ол шөлдер Таңды, Чеди-Хөл, Би-Хем, Кызыл, Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем — сес кожууннарда бооп турар. Ол черлерде конопляны узуткаарының агротехниктиг хемчеглерин боттандырап талазы-биле чер ээлериңиз, тус черлерниң ведомстволар арасының комиссияларының кижилгези-биле зоналар аайы-биле хуралдар эрткен. Бир муң ажыг гектар черлерге конопляны «Торнадо» деп препарат чаштырып хораннаар дээш өске-даа хемчеглерни алыры көрдүнген.

ЧЭЭЛИЛЕРНИ БЕРИП ТУРГАШ...

Эгелеп чорур сайгарлыкчыларга чээли бээриниң дузасы-биле биче сайгарлыкчы чорукту Тывага сайзырадыр дээн сорулга күүсеттинип турар.

ТР-ниң Экономика яамызының медээзи-биле алырга, регионун сайгарлыкчы чорукту деткиир фондузун таварыштыр конкурс езугаар 3 миллион 350 муң рубль түңнүг 15 чээлини биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринге берген. Оларның арасында Кызыл хоорайның, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Кызыл, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга кожууннарның чурттакчылары бар. Чээп алыкчы бүрүзү ортумаа-биле 223 муң рубльди алган. Сайгарлыкчыларның бизнес-планнары езугаар 7 кижилер алган акша-хөреңгизин садыг болгаш чуртталга ачы-дузаларын чедирер адырларда саарылга капиталынга немештирер, 5 кижилер херек дериг-херекселди садып алыр. Чижээлээрге, Шагаан-Арыг хоорайдан Наталья Монгуш эът садар садыг-жыгачынга, Барыын-Хемчик кожуундан Делгер-оол Сарыглар хлеб быжырап черге дериг-херекселди, Сылдыс Куулар мебель бүдүрер станокту, Чөөн-Хемчиктен Лидия Ооржак чүк сөөртүр машинаны садып алыр деп планнап турар. Кызыл хоорайның чурттакчызы Айдың Дарбаа Интернет-садыгны ажыдар деп шийтирилээн.

Оон аңгыда Кызыл-Мажалык суурнуң чурттакчызы Евгений Сюрюнге кадастр болгаш үнелел бээр ачы-дузаларны чедирер талазы-биле ажил-чорудулганы эгелээринге чээлини берген.

Тываның Экономика яамызының айтып турары-биле алырга, мындыг хевирлиг күрүне деткимче биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң сайзыраарында дыка ажыктыг болуп турар. Чээли алыр чагыгларны чүгле хоорайның эвес, а көдээ черлерниң чурттакчылары база идепкейжи берип турар. Чээлиниң хууларының хемчээли таарымчалыг боорга, фондудан катап дуза дилеп турар таварылгалар көвүдээн. Чижээлээрге, 2013 чылдың бирги чартында чээли алган 15 сайгарлыкчыларның үжү ону катап алган. ТР-ниң сайгарлыкчы чорукту деткиир фондузунуң 10 чыл дургузунда ажылының түңнелинде биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери-биле 40 миллион ажыг рубль түңнүг чээлилерни, оон иштинде 2012 чылда 7 млн. 820 муң рубльди берген.

Оон аңгыда биче болгаш ортумак бизнести сайзырадырынга сайгарлыкчы чорукту деткиир муниципалдыг фондулар база дузалап турар. Олар 2013 чылдың бирги чартында 5 миллион 710 муң рубль түңнүг 42 чээлини, оон иштинде бирги кварталда — 3 миллион 560 муң рубль түңнүг

23, ийиги кварталда — 2 миллион 150 муң рубль түңнүг чээлини берген. Эрткен чылдың ол-ла экинге деңгээрге, муниципалдыг фондуларның берген чээли 27,3 хуу чедир көвүдээн. А хөреңгизини чылыткы ажил-агыйга, пиломатериалдар бүдүрүге, сүт хүлээр черни тургузага, балык болбаазырадыр, кидис бүдүрүлгезинге ажыгды биле чарыгдан. Оон аңгыда ажил-агыйын, калбартып, маганны саткан; садыг бо кафени септеп чаарткан; бараан бүдүрер, дүктен иди болгаш суй белектер кылыр терни калбарткан; скважина нээринге херек дериг-херек ди саткан; хлеб быжырап ажыткан.

Чылдың ийиги чартында муниципалдыг фондулар таварыштыр биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң 20-ден эвээ субъектилеринге ниитизи-биле миллион рубль ажыг түңнүг чээлилерни бээрин планнап «2013-2014 чылдарда Тыва Республикага биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр» деп тускай сорулгалыг республика программазы езугаар сайгарлыкчы чорукту деткиир муниципалдыг фондуларга 5 млн. рубль таварыштыр акша-хөреңгизин аңгылаан дегиндыраалы.

ИЗИГ-СУУГУЛАРНЫ МАЛЧЫННАРГА...

Аай-дедир көжүрүп кижилерге таарымчалыг чугула изиг-суугу. Одар-бе солуп чорур малчыга, артынчаан чүктө аян-чорук кылып туристерге ап чорур таарымчалыг, ак-дем кылган изиг-суугуну дагы ховар чүүлдерни технологиялар-биле чорур ус-шеверлекчи тур Дыртык-ооловичи бүдүрүп эгелээнинден үр болбаан. Ынчалза-даа оон бүдүрген суугула чыгыглар каш-каш бурунгаар хувааттынга Чурукта: Ээрбектевил» КХН-ниң директору Артур Пабундук.

САЙГАРЛЫКЧЫ ЧОРУКТУ ДЕТКИИР

Сайгарлыкчыларның ажылы таарыштырып турар нормаларның шынарын бедидер сорулгалыг инвестицияларга болгаш сайгарлыкчы чорукка хамаарыштыр эрге-чагырганың шийтирлериниң салдарын үнелээр механизми Тывада непередип эгелээн.

Күштүг бооп турар болгаш ажилдап кылып турар хоойлу-дүрүм актыларының экономика адырынга салдарының таарыштырыны үнелелин бээр талазы-биле ТР-ниң Экономика яамызы бүрүн эргелиг орган болур дугайында демдеглээн айтышкынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол атты салган. Республиканың экономика сайыды Елена Каратаеваң дыңнадып турары-биле алырга, мындыг хевирлиг үнелелди тургузар дугайында РФ-тиң Президентизи болгаш Чазза саналдаан. Үнелел бээриниң чорудулгазы Россияның регионнарынга 2014 чылда,

муниципалдыг чергелерге 2015 чылда эгелээр уjurлуг. Тывада сайгарлыкчы чорукту деткиир талазынче онза кичээнгени угландырып турар болганда, сайгарлыкчы чорук адырынга күрүне башкарылганы таарыштырап байдалче 2013 чылдың июль 1-ден тура шилчиер деп шийтирилээн. Үнелел механизминин ажилын езугаар алырга, кым-даа ажилдап кылган болза, сайгарлыкчы чорук болгаш инвестицияларга хамаарышкан хоойлудүрүм актыларының төлөвилелдери ыяп үнелел системазын эртер. Специалистерниң бодап турары-биле алырга амгы үеде эрге-хоойлу шөлүн херек апаарга азы хенертен долдуруп, хоойлуларны ханы билишкени чокка, «чигге» үндүрүп турар. Бо байдал бир талазында, хөй-ниити амыдыралының чамдык адырларынга эмин эрттир бедик таарыштырылганы, а өске талазында, хөй-ле юридиктиг будулгазыннарны тургузуп

турар. Мындыг хевирлиг кимге чүлүк сайгарлыкчы чорукту соң-даартаже планнаарын хуусааның төлөвилелдерин бодураарына шалтыктап, доктөрлерип турар нормаларга чыгыртыр уjurга таварышкан сайгарлыкчыларга немелде «чүкчү» тургузуп турар.

Үнелел бээриниң системасы сайгарлыкчы болгаш инвестицияларга ажил-чорудулгазының салдарына ажыктыг салдары чыгыртыр дээрзинге чигзиниг чорудуу дээр эрге-чагырга органна болгаш бизнестиң кады дажылгазы экижи, башкы шийтирлериниң хүлээрини культуразы тургустунар. Түңде таарымчалыг инвестициялар тургустунуп, сайгарлыкчы чорук улам идепкейжи, республиканың экономика тиг хөгжүүн оон-даа депшир.

ТР-ниң па...

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы

Малчыннарның Наадым-2013 чоннун байырлалын эрттиреринин дугайында

2013 чылдың июль 5 № 403 Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың байырлалдар хүннеринин дугайында» Тыва Республиканың 1999 чылдың февраль 12-де № 143 хоойлузунун 1 чүүлүнүн 2 кезээн (2012 чылдың сентябрь 25-те № 1555 УХ-1 өскертилгелери-биле) удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың байырлалдар хүннеринин дугайында» Тыва Республиканың 1999 чылдың февраль 12-де № 143 хоойлузунга дүүштүр малчыннарның Наадым-2013 чоннун байырлалының хүнү 2013 чылдың июль 2-ни ажил хүнү эвес, дыштаныр хүн кылдыр тургузар.

2. Малчыннарның Наадым-2013 чоннун байырлалын байырлаары-биле холбашкан хемчеглерни Тес-Хем ожуунун Самагалдай суурга эрттирер.

3. Малчыннарның Наадым-2013 чоннун байырлалын Тес-Хем кожуунга база Кызыл хоорайга эрттиреринин ийрген программаны бадылаар.

4. Тес-Хем кожуун чагыргазына сүмелээри болза: — Тыва Республиканың Чазааның 2013 чылдың июнь 3 № 196-р айтышкыны-биле бадылаан организастыг омитет-биле кады Тес-Хем кожуунга малчыннарның Наадым-2013 чоннун байырлалын чогуур деңгелге беткеп эрттирерин хандыра;

— Тес-Хем кожуунун Самагалдай суурга база алдак-Хамар девискээринин база культура-массалыг хемчеглер эртер черлерин чаагайжыдылганы болгаш

санитарлыг ашталгазын чорудары-биле субботниктерни эрттирер.

5. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем, Тыва Республиканың Культура, Тыва Республиканың Аныктар херээ болгаш спорт яамалары 2013 чылда яамаларның чарыгдалдар кезээнде көрдүнген акша-хөреңгини малчыннарның Наадым-2013 чоннун байырлалының хемчеглерин эрттиреринин саң-хөө болгаш материал-техниктиг айтырыгларын шийтирлээринге кириштирер.

6. 2013 чылдың июльдуң 11-14 хүннеринде Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы байырлал хемчеглери эртер черлерге, чурттакчылыг пунктуларга хей-ниитинин чурумун камгалаар болгаш орук-транспорттун айыл чок чоруун хандыраары-биле иштики херектер органның албан-хүлээлгезин күштелдирген чурумга эрттирерин сүмелээр.

7. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

8. Бо доктаалдың күсүлдезинге хыналданы Тыва Республиканың Баштыңының — Чазааның Даргазының контроль-инспекция эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Неделяның айтыры

РЕСПУБЛИКАНЫҢ МАЛЧЫННАР НААДЫМЫН УТКУШТУР БОДАЛЫҢАР КАНДЫГЫЛ?

Галина ОНДАР, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының мал ажил-агый талазы-биле идис начальниги:

— Институт соондан бээр көдээ ажил-агый адырынга ажилдап чором. Көдээ ажил-агый республиканың кол экономиказы болур Наадым мал ажилдыгларның түңнелдерин дүрөр байырлал. Мал оолдаашкын июньда түңнээр. Мурнунда бол, малчыннар кыргылданы доозуп, йлагже көшкен соонда «маевка» илэр турган. Маааа тергиннерни, рнакчыларны, эки дузалакчыны шаңнап мактаарга, оларның й-ады бедири, чүткүлү улгадыр.

Ульяна НАДЫЛ, хоорай херлиг Каа-Хем суурнуң чагыргагазының оралакчызы:

— Шаандан тура Тыва чоннун үндэзин йл-ижин малчыннар тургузуп, туп келгеннер. Мал малдаары — эңрге ажил. Малчыннар арга-дурлазын бот-боттарындан доктаал солчуп турар болза, кылдыр биртиг чүүл — Наадым байырлалы. С-тоштун соогунда кылын харшка холу-будунун дүгү тазарыпган хойларга уктарны даарал диттип тургаш, инчеекке чаа үттүнген өл-чаш төлдү чүктөп рааш малын азырап чоруур пчыннар бистиң хүндүткелвиске тептиг. Бодум хуумда малчын елдеримге Наадым байырлалын уштур белектиг чедеривис — бүлөвистиң чаагай чылы.

Юбилян ЛОЙГУ, т ажил-агый удуркчузу:

— Кадыр-берге артты саны дег, кышты эр-келгеш, чонувустун йл-ижинин чедиш-нерин түңнөп, кайы ада эки, а кайызында ир кылдынмаан ажил-ээн шүгдүнер ужу-бис. Наадым дээр-гениннерни деткип, а каннарга моон-даа гаар сорулгазын бы-стырып, деткимчени байырлал-дыр. Ке-

лир үеде өзүп орар салгалывыска көдээ ажил-агыйны үнелээрин билиндирер болза эки. Малчын кижинин ажилы хоорай, суурдан ырак-даа болза, ол хүндүткелдиг мергежил-дир. Бир эвес бистер аныяк салгалывыска мал малдаар күзелди оттурбас болзувусса, дараа-зында кымнар көдээ ажил-агыйның тергиннери болурул, кымнар тараа тарырыл? Мал ажил-агыйы чок болза, Тыва черивистиң сайзыралы туруптар деп бодаар мен.

Орлан САТ, чолаачы:

— Көшкүн чоннун ажи-төлү болганывыста, мал малдаары бистиң амыдыралывыстың кол сорулгазы, ханывыста сиңниккен болдур ийин. Мал соондан чораан кижикүш-ажылды холу-биле туткан, кадыг-бергээ өөренген улустар-дыр. «Хойлуг кижик каас, инектиг кижитодуг» дээн чугаа бо бүгүге бадыткал боор. Төрөөн делгемнерге мал-маганны кадарып, каас-чараш чурумалды магадап чоруур кижиниң сагыш-сеткилинге кайы хире тааланчыг ийик!? Малчыннарывыс өглеринге ында-хаа-даа четкеш, көдээниң чымыштыг ижинге оглу-кызывысты өөредир болзувусса эки. Малчыннарның ажил-агыйжызын, ак сеткилдин демдеглээр Наадым байырлалын чүдөн артык бедик хүндүлээр мен.

Айсун КАРА-ООЛ, республиканың уругларның немелде өөредил-

ге төвүнүн методизи:

— Наадым — онзагай, чараш чанчылывыс-тыр. Маааа чүгө малдың төлүн четче-бүрүн алган мурнакчыларны эвес, а оларның чайкызыг чок ажилының аразында кылган уран кылыгларын, салым-чаянныын көргүзүп бараалгадырын хей чон көрүп, билип аарлар. Доктаамал найысылалга бооп турган бо байырлалды кожууннарга эрттирер дээр-ге кижик бүрүзүнүн чедери берге боор. Ынчалза-даа мээң бодалым — кожууннарга боорга эки. Чүгө дизе, кожууннар өрү тыртынып, канчал билер келир чылын Наадым бистинге эртер чадавас деп белеткелдиг база хей-аыттыг болулар. Тываның кожууннарының аразында мындыг чарыш хевири турар болза, республикавыстың сайзыралынга дөгүм болур, ынчангаш олар чүткүр апаар. Наадым эртип турар черге аалдап барганнар ол черниң агаар-бойдузу-биле, тускай шынарлары-биле таныжар болгаш чону-биле аралажыр аргалыг боор.

Жанна ДОСПАН, «Гаруда» садыг-делгелге төвүндө садыгжы.

— Мал соондан кылаштал чоруур кадарчыларның чылда чаңгыс катап болур байырлалы — Наадымны сөөлгү чылдарда эрттирери чаагай чаңыл апарган. Соок кыш эртип, хой-өшкүнүн анай-хураганы доруугуп, ногаан көк үнүп келген үеде чаңгыс черге чыгып, улуг чыышты эрттирер.

Кандыг-даа үеде малының чанынга чоруур кадарчыларны магадаар, оларга чоргаарланыр бис. Көрүшпесте көрүштүрүп, танышпасты таныштырган Наадымга малчыннар чылды өттүр белеткенип кээрлер. Малчыннар чок болза, амданның эдидис, сүдүвүс, чылыг, чымчак чөөктөн бүдүрген хеп-сын, чоорган, дөжек, чараш уран кылыглар база турбас.

Чаяна ЧЫКАЙ
белеткээн.

ӨРТЕКТЕР ЧИИГЭЭР

Амгы үеде Интернет барык кижик бүрүзүнүн хүн бүрүде ажыглаар чүүлдеринин бирээзи апарган. Ынчангаш ооң хереглекчилерге эки шынарлыг болгаш дүргени кол болур. Бо чылын апрель айда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле «Ростелеком» ААН-ниң президентизи Сергей Калугинниң аразында чедип алдынган дугуржулга езугаар хемчеглер эгелээн. «Ростелеком» компаниязы республикада харылзааның волокну-оптика шугумнарының каналының чаңгыс ээзи болганда, ооң өртектөр талазы-биле ажил-чорудулгазы чурттакчыларга дээштиг дээрзи билдингир.

Шолбан Валерьевичинин база ТР-ниң информатизация болгаш харылзаа сайыды Органа Натсактың ук компанияның удуртулгазы-биле ужуражылгаларының түңнелинде июль 1-ден эгелеп тус черниң провайдерлеринге магистрал каналын ажыглаары дээш өртектөр 34 хуу чиигээр. «Чогуур Интернет ачы-дузаларының өртектөр-үнезини дораан болгаш көскү болбас» деп, ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызының организастап эрттирген брифингинге республиканың провайдер компанияларының төлээлери чугаалаан. Тывада Интернет ачы-дузаларын берип турар компанияларның бирээзи «ИТ Системалар» КХН-ниң чингине директору Айдыс Чигжитиң дыңнадып турары-биле алырга, чиигелделерден баштай кирген орулгаларны Интернетче кирериниң шынарын экижидеринче

чарыгдаар. «Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун кызымаккайы-биле «Ростелеком» ышкаш улуг корпорация регион провайдерлеринин талазынче көрнүп, оларның чидиг айтырыгларын шийтирлээринге киржиң эгелээни дээр-ге канчаар-даа аажок эки базым-дыр. Бистиң ажылывыс чедингир болурга, хереглекчилерге Интернетти ажыглаары чиик болгаш белен болур. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ам Интернетче киреринин хемчээли (Мб) элээн калбарар база дүргени немежир. Бо дээр-ге чүгө бирги базымнар-дыр, «Ростелеком»-биле кады дугуржулгалар ам-даа уламчылаар» — деп, Айдыс Чигжит немээ.

«Ростелеком» ААН-ниң директору Сергей Калугин моон-даа сонгаар кайы-даа талага орулгалыг байдалдарга дүүштүр өртектөрни чиигедиринге беленин илереткен дээрзин сагындыраалы.

Азияна ТАУ.

Айтырыг-хары

АЖЫЛДАВАЙН ТУРАР ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ХАЛАС ОРУК

кыраанының пенсиязын ап турар, ажилдавайн турар пенсионер мен, Сочи хоорайда санаторийге дыштангаш келдим.

Алдын-кыс Ооржак, Кызыл кожуун.

— Дыштангаш чедип келген соонда, орукка үндүрген чарыгдалын эгиттирип алырда, пенсия ап турар черинде РФФ эргелелинге келгеш, билдиришкни кириер, аңаа дыштанган черин айткаш, орук билеттерин кожуу каар.

— Назылап кырааны дээш пенсиялыг, амгы үеде ажилдавайн турар мен. Израиль дыка барыксаар мен. Ынаар баар болзумза, Пенсия фондузу орукка үндүрер чарыгдалымын төлөп бээр бе?

Ольга Монгуш, Кызыл хоорай.

— Ажилдавайн турар болгаш кырааны дээш база инвалид болганы дээш күш-ажыл пенсиязы ап турар кижилер ийи чылда бир катап дыштаныр черинче аай-дедир оруунга халас чоруп болур. Ол чарыгдалды канчаар эгидип төлээринин дүрүмүн Россия Чазаа тодарадып бадылаан.

«Кыдыкы Соңгу чүкте болгаш аңаа деңештирген черлерде ажилдап, чурттап турар кижилерге күрүнө магадылалдары болгаш компенсацияларының дугайында» федералдыг хоойлуну боттандыраарына Россия Чазаа тускай Дүрүмнерни бадылаан. Ында көргөнин езугаар дыштаныр черинче чүгө Россия Федерациязының девискээринге аай-дедир орукка үндүрген чарыгдалдарын төлөп бээр.

— Дыштаныр черинче болгаш дедир кээр оруунун чарыгдалын төлөттирип алырда, кандыг документилер дужаарыл? Назылап

— Мээң Санкт-Петербург хоорайда төрелдерим бар, чедип кел деп чалап турар. Бодум акшам арай эвээш, ынчангаш тускай талоннарны ажыглаан болзумза. Ону алырда кандыг документилер дужаарыл?

Валентина Ондар, Тес-Хем кожуун.

— Тускай талоннар алыр дизи-черзе, РФФ эргелелинге келгеш, билдиришкни бижир силер, аңаа дыштанып чедер черин документ-биле бадыткаар. Бо таварылгада кандыг документ дээр-ге, төрелдеринден чалалга болур, ону нотариуска шыныттырып каан болур ужурулуг. Аңаа пенсионерниң ат-бажы, дыштаныр черинин адреси, кайы хире хуусаада турарын айтып каан болур.

Бир эвес путевка, азы курсовка алгаш дыштаныр, ырак хоорайда курорт, санаторий баар болгаш баш бурунгаар тускай талоннар алыр дээн болза, РФФ эргелелинге путевказын эккеп көргүзүр, тускай талоннар алырда, 10 хонук четпээнде, оон-даа эрте билдиришкни кириери күзөңгир.

Любовь КОТОВА,
РПФ-тиң Тыва Республика
салбырының социал төлөлгелер
кылдизинин начальниги.

МӨНГҮН-ТАЙГАНЫҢ «МӨГЕН-БҮРЕН»

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Ынчалза-даа аът дерин багдан өрүп кылыры солун болгаш нарын ажыл деп санаар кижилер болду. Аъттын чүгөн-чуларын, колун-чиримин, кижен-дужакты, кымчыны, сыдымны дээш, өске-даа дериглерни өрүп кылыр ус-шевер кижилер ховар боор, Балчын — оларның бирээзи. Кады келген эки Эртине Шулуун-биле боттарының билер чүүлдерин тыва аныктарга өөредип турары бо. Өөреникчизи Анай-Хаак деп уругун аът дерин өрүп кылырынга өөреникчелин Эртине Шулуун мактап олурду. Иргит Балчынның өөреникчилеринин бирээзи Маадыр Конгар-

жилер машина олудунга чадар олбуктарны суг болза бо-ла чагыдып халдып кээр. Кидис цегинин удуртукчузу Эрес-оол Саая: «Чагыглар хей, оларны күүседип четтикпейн тур бис. Бай-Тайга кожуунун малчыннарындан кидис кылып бээрин чагаан малчыннар, кайы-даа черден олбук чагаан чолаачылар хей. Кызылдан безин чагыг бар, ийн өг кидизин кылып бээрин чагаан — деп тайылбырлады. — Кылып турар кидизивистиң узуну 3 метр, дооразы 1 метр хире. 14 кидисти кылыры-выска, бир өг кидизи чеде бээр». Кидис цегинде 4 кижилер ажилдап турар. Бүдүргөн кидизиниң садып-саарган өрттүн 40 хуузу шалын кылдыр алырының дугайында КУБ

газы бадыткаан.

Дыдып каан дүктен янзы-бүрү кылыглар өйүп бүдүреринге мөген-бүренчилер Даг-Алтайның төвү Горно-Алтайск хоорайдан ырак эвесте Майма деп суурда ус-шевер кижиден өөренип алгаш, келгеннер. «Өңнөй будуп каан дүктөрдөн чараш чүүлдер өйүп кылырынга Радик Салчактын өөреникчелин ол ус-шевер кижилер кайгаан — деп, Елена Ооржак чугаалады. — Сайдак Саая, Чойганмаа Салчак, Радик Салчак суглар дээш, өске-даа эштеривис өөренип алган чүүлдеривисти улам сайзырадып тур бис. Бистиң барааннарывысты Кызылга садарывыска, чон алыр чорду. Хөөмей симпозиумунун үе-

кандыг-даа химиктиг холумактар чогуу демдегеп каары чугула. Мөген-Бүренниң республиканың кыдыг-кызыгаар черинде турары, сүт цегинин электри энергиязы-биле доктаамал хандырылга чогу, продукциязын хейү-биле төп кожууннарда, Кызыл хоорайга садып болур арга чогу эвес болза, орулгалыг ажилдап болур бүдүрүлгө чорду. Мында кол-ла шаптыктыг чүүл — хей садып алыкчыларлыг рыноктан Мөген-Бүренниң ыраа.

Мөген-Бүрен суурнуң чурттагы чонун КУБ «Мөген-Бүренниң» хлеб цегини янзы-бүрү булочкалар, хлеб, печенье аймаа болгаш лапша

ренниң дараазында сорулга-ры бар. Ол дээрже хой чуур чудары, мал согар цехти тургуза аңаа ээти болбаазырадып, продукция шыгжаар соодук тургузары. Ынчан мөген-бүренчилер өстүргөн малының эч чалаңга чийк өртөккө сатпас ап.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелди өске жууннарда, суурларга боттандырынга боттарының үлүүн арга-жулганы-биле кирип, өөредиртиреринге мөген-бүренчилер белинин Өшкү-Саар Ала-чаевна дыңнатты. Ооң балы-биле алырга, алызын бо-

Ус-шевер Иргит Цесер биле ооң өөреникчилери.

жап, алыс боду анык-даа болза, аът дерин өрүп кылып билер оол болду. Аът дерин боду кылырынга ынак болгаш, чаа чүүлдерни билер алыр дээш Балчынга өөреникчилер берген. «Сенгел тывалары биле бистиң аравыста аът дерин өрүп кылырында ылгалдыг чүүлдер бар-дыр — деп, Маадыр чугаалады. — Нарын өрүглерни өөренип ап тур мен». Шынап-ла, өрүп кылып каан чүгөн-чуларны, колун-чиримни, кымчыны көөргө,

«Мөген-Бүрен»-биле керээ чарган, ынчангаш оларның бедик бүдүрүкчүлүг ажилдаарындан шалынының хемчээли хамааржыр. Кидис цегинин техниктиг дерилгезин улам экижидиптер болза, ооң бүдүрүкчүлүг бедир, продукциязының шынары экижири дээрзи чугаажок. А ол дээрже келир үениң сорулгазы болбайн канчаар.

КУБ «Мөген-Бүренде» дүктү болбаазырадып, оон продукция бүдүреринин бөдүүн технология-

зинде найысылалга барааннарывыс садып турувуста, республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Шолбан-оол Советович садыглаар чер тып алырынга дузалаар болган, ол аксы-сөзүн ээлептер болза, ажылывыс улам шуудаар. Арыг дүк Мөген-Бүренниң бодунда бар, а бо өңнүг дүктөрнү өскээртен олар садып ап турарлар. Дүктөрнү өңнөп будурунга база олар өөренип алыр боор. «Өттүнчөк — өөреникчел» деп үлегер чугаа бар-ла болгай.

Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези «Мөген-Бүренде» үш сарлык фермазын тургускан. Сарлык сүдүн чалаңга садарга орулга чок боорга, ону болбаазырадып, ак чем кылыр сүт цегин тургускан. Сарлык фермаларындан экелген сүттен сметана, быштак, саржаг дээн ышкаш чемнерден аңгыда, йогуртту, кириешки, мармеладты безин кылып турар апарган. Мармеладтарны каш аңгы хевирлиг кылдыр хептерге кудуп, оларны свекла, морковь хандызы-биле өңнөп каан. Йогуртту суг амзаарга, садыгларда садып турар йогурттардан-даа амдангыг чорду. Мени бир кайгаткан чүүл — садыгларда садып турар арай ажыксыг кириешкалардан-даа артык амдангыг кириешкаларны тыва быштатан, янзы-бүрү үнүштер-биле амдан кирип, кылып кааны. КУБ «Мөген-Бүренниң» сүт цегин бодунуң продукциязын бүдүрүп турарының чажыттарын бижип канчаар, сонугаар кижилер барып өөренип ап болурлар. «Сүттен янзы-бүрү аш-чем аймаан кылып турар апарган бис. Өске кожууннарда, суурларга ол талазы-биле өөредилгени эртирип болур бис. Бистиң мурнакчы анык малчынывыс Артыш Херлиевич Салчак сүттен ак чем кылырын кижилерге өөредире-биле Америкаже чалаттырган» — деп, КУБ «Мөген-Бүренниң» директору чоргаарал-биле чугаалап олурду.

Мөген-Бүренниң сүт цегин ак аш-чемнерни эм-дом шынарлыг сарлык сүдүндөн кылганын, ында

Хлеб цегиниң ажилдакчызы Чеденмаа Саая лапшаны хаптап олур.

кылыглары-биле долузу-биле хандырып турар. Ынчангаш бо цехти «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелдин уг-шии-биле ажилдап турар биче бүдүрүлгө деп чугаалап болур. Хлеб, печенье аймаан санаваска, хлеб цегиниң 3 ажилдакчызы чүглө лапшаны хүнде

ажылдаарының баштайгы сорулгазы — орулга эвес, а кижилер ажилдап өөредире. Сүттен «Мөген-Бүрен» ак аш-чем кылыр, дүк кидис продукциязы бүдүрер кылыр-биле мөген-бүренчилерниң арга-жулганын шиңгээдип болза, электри энергиязы-

Сүт цегиниң ажилдакчызы Елена Иргит белең продукцияны са-валап олур.

чүү хире чараш ийик. Ону бодаарга, Маадыр Конгаржап чогадыкчы сагыш-сеткилдиг, ус-шевер оол болгу дег де!

Кидисти КУБ «Мөген-Бүрен» бодунуң кидис цегинде бүдүрүп үндүрүп турар. Хой дүгүнүң өртээ чингээн, ону садарга орулга чок боорга, ажил-агый кидис цегин тургузуп, дыка тырың эвес, чымчак кидисти боду үндүрүп эгелээн. Кудус, энчек, олбуктар, хевистер дээн ышкаш чүүлдерин даарап ап болур кидисти хереглээр кижилер болгаш организациялар эвээш эвес болган. Машина-балгаттыг ки-

зы тургустунган деп-даа чугаалап болур. Кидис цегин дыдып каан дүгүн азы өйүп каан кидизин барааннар бүдүрер цехтерге дамчыдып бээрже, ында ажилдакчылар хой дүгүндөн аржыылдарны, моюн-ораарларны дээш, өске-даа хеп аймаан янзы-бүрү өңнерлиг дүктөр-биле каастап, хол-биле өйүп, кидистен олбуктарны, чонактарны, ширтектерни, уктарны, тапочкаларны даарап турар. Дүктү чийк өртөккө садарының орунга, оон кидис дээш, өске-даа продукция бүдүрери орулгалыг дээрзин КУБ «Мөген-Бүренниң» арга-хор-

Кидистен даарап база өйүп кылган барааннарның делгелгези.

13 килограммы бүдүрүп үндүрүп турар. Оларның бүдүргөн продукциязының шынарын суурнуң чурттагылары «Хоорай, хлевинден-даа амдангыг» деп үнелээр үлүс болду.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелдин угланышкыны-биле КУБ «Мөген-Бү-

хандырылга доктаамал, хей садып алыкчыларлыг рынокка төп кожууннарда «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвиле ажилдаары оранчок болуру чугаажок.

Сөзү болгаш чуруу Шыңгыр-оол МОНГУШ

«БАЙ-ХӨЛ» МАНДЫП-ЛА ТУРЗУН!

Наадымга уткуштур

Чита хоорайга чылдыңна болуп эртип турар Сибирийниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң уксаалыг хой база өшкү делгелгезинге Тываның уксаажыдылга көдээ ажил-агыйлары барып киржири чаңчылчаан. Оларның аразындан эрткен чылын тыва уксааның хову хевириниң хоюнун эртем езугаар шынзыдылганын чедип алган «Бай-Хөл» көдээ ажил-агый бүдүрүлгези делгелгениң түңнелдери-биле шаңналдыг черлерге бо удаада база төлөпиг болган.

Күчүлүг Улуг-Хайыракан мурнуу эдээнде ажил-ишчин тургузуп кааны Бай-Даг узунун делгемнери шөйлүп таан. Көдээ ажил-агый тергиллери Байыр Мандал, рдов Хайын, Алдын-оол Соян а алдарлыг чылгычы Сергей алайның турум чуртун Тыва-билес кижиле ховар. Мурнунда 9-ге ажил-ишчин чедиш-нери-биле ады динмирелан «Чаа-Орук» совхозунун эзилекчилеринин ажи-төлү өгбелеринин оруун улап чо-дээрин көөргө, өөрүнчүг. «Бай-Хөл» уксаажыдылга көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин мурны малчыны Буян Белек-оол-Күнчүнүн Сайыр-Унунда канга «Шын» солунун кол-тивити четпейн баар арга чок дувус. Бүдүрүлгениң аныяк кузу Буян Белек-оолович бо-ын 100-тен 125 хураганын ди ажаап ап, салган сорулга-ажыр күүсеткен.

«Бай-Хөл» көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин оралакчызы Ор-Эрес-оолович Чигжит баштаан лдакчылар Светлана Сендиев-енден, мал эмчизи Урана Сан-даевна Чигжит оларны Бай-суму чагырга даргазы Майя-ын-ооловна Чамзы таныштыр-«Шын» солунун ажилчын-гу «аалга кирген кижиле аяк-чызырар» дээн чаагай ужурун-п, шайлап ора, аал ээзи Буян-к-оолович-биле ажил-херек-угааны кылдывыс. «Бай-Хөл» ажи-дылга көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин директору Эрти-Аңгырович Манзайның удур-азы-биле быжыг тура-сорук-бедик хей-аыттыг ажилдап-р деп, аныяк малчын чугаа-эгеледи. Ук ажил-агыйның-ыннары шупту — аныяк өг-бү-р. А 43 харлыг Буян Белек-вич оларның эң улуглары-санынче кирип турар. Өөнүн-3 оолунун авазы Саида Көк-вна — малчынның идегелдиг-нгижи, сүмелекчизи. Аныяк-сулар 1986 чылдан эгелеп-ыннап чоруурлар. Оларның-үр хою бо чылын 6 дугаарын-өлгү оолдап турар. Чайлыг-ынга чаңчыкпаан ажил-иш-шимченгир-тудунгур малчын-ле дараазында база чаа ко-ы хүлээп алырлар. Малдың-кыштаанынга кат-тооруктуг-хөлү — Кара-Хөлдүн шыгын-сан Ажыктың сүүзүннүг оьду-гу эвес черни ээлээн деп,-ын чугаалай-дыр.

Буян Белек-ооловичинин ада-Бай-Даг сумунун хүндүлүг-акчылары чораан. Авазы-Күнчүн — Тывага херээжен-шимчээшкенин ийдепкейлиг-икчизи, ат-сураглыг шүлүкчү.

Ада-иези 7 кыс аразында чаңгыс бооп төрүттүнген оолун мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидип, ажил-ишке кызымак болур кыл-дыр өөредип каанын малчынның-бөгүнгү чедишкени илергейлеп-турар. «Бай-Хөл» ажил-агыйның-назы-хар аайы-биле улуу дээр-аргажок идер чалыы хевээр аныяк-хойжунун сорулгазы бедик. Оон-бодунун сөстери мындыг:

— Мал-маганны, ылаңгыя үн-дзин тыва уксаалыг хойну, ам-даа-хөйүн өстүрер сорулгалыг мен. Үш оолумга тыва кижиниң аас-кежи — төрөөн черинде, төрөл-чонунда база ынак ажил-ижинде-дээрзин угаадып чоруур мен. Бис-тин өг-бүлө Тываның эң улуг на-зылыг медээчизи «Шын» солунун-доктаамал чагыдыкчылары бис.

Мурнакчы малчын
Буян Күнчүн.

Солунун бо сөөлгү үеде эки-талазынче өскерилгелерин эскер-бейн баар аргажок. Республиканың-кожууннарында көдээ ишчилер-ниң, бистер ышкаш малчыннарың-амыдырал-чуртталганын сонуургал-номчуп, чамдыкта олардан бичии-чүвеге-даа өөренип алыр аргалар-бар аларганы кончуг эки-дир. Чаа-үнген солунну эрттирбейн номчуур-бис. Өңнүг солунун чуруктарын би-жик билбес чаштар безин сонуур-гаарлар. Көдээ амьдыралды ам-даа-хөй чырыдар болза эки деп санаар-мен. Арыг тыва дылда делгеренгей-кылдыр бижиттинген материалдар-лыг, узун төөгүлүг «Шын» солунун-ажылдакчыларының бистиң аалы-выска келгени дыка өөрүнчүг, хар-ын дүвүренчиг-даа-дыр.

«Чаа-Орук» совхозу турган шаг-дан бээр ажилдап келген көдээ-ажыл-агыйның хоочуну, бригадир-болгаш мал эмчизи Светлана Кен-денден уксаажыдылга бүдүрүл-гениң ажил-ижиниң дугайында со-нуургадывыс:

— Каш чылдар дургузунда-бистиң «Бай-Хөл» бүдүрүлгези-көдээ ажил-агый кооперативи бо-луп, чедимчелиг ажилдап келген. Эртем шинчилгезиниң түңнели-биле-«Арыг тыва уксааның хоюн өстүрүп-турар» деп херечилел-шынзылга-ны 2012 чылда алган. «Бай-Хөл»-уксаажыдылга көдээ ажил-агый-бүдүрүлгезинде 24 муң баш арыг-тыва уксааның малы өзүп турар. Тыва уксааның хову хоюн делгел-герге кириштирип, ханын дужаап-тургаш, уксаалыг мал деп чүүлү-камгалап алганывыс ол.

— Тыва уксааның хоюн өстү-рер сорулганы чедип алганыңар-канчаар-даа аажок демниңер-ниң болгаш сорук-күштүүнерниң-демдээ-дир. Тывага өстүрер кыл-дыр Моолдан керээ езугаар баят

уксааның кошкарларын экээр-деп турарын дыңнаан боор си-лер, бо талазы-биле бодалыңар-кандыгыл?

— Моолдун Убса-Нур талазын-дан керээ езугаар баят хойларны-эккелгеш, Тывага тарадыр деп-турарын номчуп, дыңнап турар бис. Маңаа хамаарыштыр мээң бодалым-мындыг: келир моол хойлар чеже-даа кадык, анализтер хыналдазын-эрткен-даа болза, бистиң бүдүрүл-геге оларның херээ чок деп санаар-мен. Бо дээрге чүгле мээң санал-бодалым-дыр. А мээң кырымда бо-ажыл-агыйны удуртуп турар дарга-ларым бар, оларның шийтири кол-болур, ынчалза-даа боданыр херек. Чүге дээрге моол уксааның хоюн-эккел алгаш, каттыштырып аар-болзувусса, бистиң тыва уксаавыс-өскерлип каар. Чеже чылдар иштин-де кызып кылып алган ажилывысты-бодары чугула. Биске оон мурну-да меринос, саралчин уксаалыг-хойларны өстүрүп турган. Бодум-безин чоруткаш, Мөңгүн-Тайгадан, Өвүрден 90-90 баят кошкарларны-кежирип эккел турдум. Ынчангаш-шупту малывыстың ханын хойтпа-тал алган турган бис. Эвээш эвес-чылдар дургузунда кызып тургаш, арай боорда бодувустуң тыва уксаа-высче кирип алганывыс ол. Бистер-Москвага анализтерни дужаагаш, малывысты тыва уксаалыг хову хою-деп шынзыдып алган бис.

Моолдарның хою дээрге дурт-сыны бедик болгаш бистиң тыва-хойлардан улуг көстүр. Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайганың хойларын-дагыг черниң тыва хою дээр, а-бистиин, Тес-Хем база Өвүрнүн-хою черниң тыва хойлары деп-ылгаар.

Сертификатты алырда, Москва-га барып хойнун ханын дужаар, хөй чарыгдалды үндүрүп тургаш, чедип аар. Ол шынзылганы алыры-чүден берге. Мээң хууда бодалым-бо хире чедишкениг, эки чоруп-оргаш, ханын баят кошкарларга-холуп аарывыска, хөй чылдың ажилы-ның түңнели хилис баар, шын тыва-уксаавысты чидирип алыр бис. А-хуу кижилер моол кошкарларны-садып ап болур-ла болгай. Респу-бликада 300-400, 1000 хуу хойлуг

«Бай-Хөл» бүдүрүлгезиниң «хову корабльдери».

малчыннар хөй, оларга болза, аңгы-херек. Дагыг черниң тыва хою-нун дүгүнүң байдалы болгаш дурт-сыны, бистиң хоювуска деңизерге, бичежек боорун Кызылга, Читага-делгелгелерге эскерер-дир мен. А-хову черниң тыва хоюнун мага-боду-улуг боорда, дурт-сыны бедик бо-лур. Бо айтырыгга харыы бээр мээң-даргаларым Эртине Аңгырович, оон-кожуунун эргелел даргазы Артур-Доопавич оларның шийтири кол-болур, ынчалза-даа мээң саналым-ны база көөр боор деп идегээр-дир-мен.

Тыва уксааны камгалап алганы-дээш дотация акшаны ажил-агый-ап-турар. Дотациялар ынча хуузу-тех-ника садар, мынчазы мал чеминге, кывар-чаар чүүлдерге, мал эминге, малчыннарың шалың төлевиринге-ол хуваалда езугаар чардынган. Бо-акшалар Тываның болгаш Россия-ның Көдээ ажил-агый яамызының-шыңгы хыналдазында турар, оон-доктаамал отчеду бар.

Белен эвес ажилды кыш-чай ди-вейн холу-биле тудуп, кылып чоруур-хоочун Светлана Сендиевнаның са-гыжының аарып чоруур чылдаага-ны чөптүг хире.

— Малдың баш санын муң-чедир өстүрүп чоруурларның-көвүдөп турарын канчаар хүлээп-алыр силер?

Ук айтырыгга суму чагырыкчы-зы Майя Чамзы бодунун саналын-үлөшти:

— Шаанда малчын кижиле бодунун-хуузуна малын 25 баш шээр мал, 1-аът, 2 баш инектен көвүдетпес база-шокар хөй дээш өске коданга, мы-рыңай аңгы малчыга дагып каар-турган. Ам үе сайзырааш, чечени-шыдаар сен, ол хире малды өстүр, канчаар-даа, каяа-даа садып-сайга-рып, болбаазырадып алыр хостуг-аларганы таарымчалыг. Муң мал-дыгларның саны-биле бистиң суму-республикада көскү черни ээлеп-турар. Бистиң хойларывысты өскээр-тен 100-150-и-биле садып ап турар. «Бай-Хөл» уксаажыдылга көдээ-ажыл-агый бүдүрүлгези кожуун-нун көдээ ажил-агыйының өззү, оон кол шимчедикчизи болуп турар. Чедишкениг чоруп, оор ажил-агыйга чылдан чылче аныяк мал-чыннар немежип турары өөрүнчүг. Бүдүрүлгө чериниң малчыннарының-ортумак назыны 30-35 хар. Оон-ыңай мында үндзин дөстүг ада-өгбелерниң суртаал-чагы, өөредии-эң кол черде деп бодаар мен. Хоо-чун мурнакчылар, мал ажилының-чемпионнары үлгөр-чижээн аныяк-тарга ам-даа көргүзүп чоруурлар.

Сүзүктүг, чүдүлгелиг кижиле-чүден күштүг дээр кончуг шын-боор, чүге дизе, Бай-Даг сумузу-нун чону оваа дагыр езулалда-рын чылдыңна кылыры чаңчыл. Бай-Даг, Хайыракан, Бай-Хөл,

«Бай-Хөлдүн» хоочун-зоотехниги Светлана Кенден.

чүден артык көдүрер дээрзи чу-гаажок. Кожуун девискээринде-ыдыктыг черлер: Мөрөн сумузу-Ак-Хайыракан аржаанын, Сарыг-Булуң — Төре-Хөлдү, Нарын су-музу — Чыргал-Хаан даан дагып-турар. Бай-Даг улuzu 4 чүгүвүсте-ыдыктарывысты дагыр чаңчыл-дыг бис.

Малчыннар болгаш ажил-агый-ның удуртукчулары дараазында-чидиг айтырыгларны «Шынның»-ажылдакчылары-биле үлөшкен: малчын эвес бол, хоорайда азы-кожуун төвүнде чурттап турар хамаа-тылар келгеш, ол чер мээңи, бо-мындыг черни алың деп кээр. Бай-Даг сумунун чурттакчы чону му-нукузундан элээн немешкен база-одар-белчиер чылдан чылче өзүп-көвүдөп, мал-маганның боттарынга-ла чедишпейн турар. Чүге дизе, чү-гле «Бай-Хөл» бүдүрүлгезинде мал-бажы чылдыңна 8-10-даа кодан-хөй немежир.

Удавас республиканың малчын-нар Наадымы. Маңаа хамаарыштыр-айтырыг — малчыннарга байырлыг-шаңналдар тыпсыр хуралга малчын-өг-бүлениң чүгле чаңгызын кири-ри. Канчал-даа бол, өгнүң эр ээзи-чемпион атты чедип алганында кады-чурттаан эжиниң үлүг-хуузу кирген-болур. Ынчал кээрге, байырлыг-хемчеглерге чүгле чаңгыс малчын-га чалалга турар. Улуг хуралдарга-кирерге, республиканың муници-палдыг-даа, федералдыг-даа эрге-дужаалдыглары зал долган турар. Чылда чаңгыс катал эртер байыр-лалында малчыннар өг-бүлөзи-биле-чайлыг кирер кандыг-даа арга чок. Бо айтырыгы чаңгыс эвес удаа-Чазак деңелинге чедир көдүргөн. Хары: олуттар чедишпезинде. Бо-чылын Наадымны күрүне байырла-лы деңелче көдүргөн болганда, хамыктың мурнунда малчыннар-га таарымчалыг кылдыр эрттиреринче-кичээнгейни угландыраы чүден-кү-зенчиг.

Бир үеде Бай-Даг сумузу-нун үптетинип-тоймаглаттыган турган-кыштаглары катал доктаамал-чурт-такчыларлыг аларган. Дагда, хову-да хонаштар ынчангы дег электри-чыры эвес-даа бол, хүн батарея-лары база моторлуг чырыткылар-биле суурнуң кудумчуларында-дег-чайыннаан. Малчыннар телевизор, солун туржук, Интернет харылзаа-зын ажыглап турарлар. Тываның-сайзырал-хөгжүлдезинин кол даян-гыжы — көдээ ажил-агыйы. Бо-адырдан туттунган кижиле тодуг-до-гаа, эпиг, күштүг база чаагай сет-килдиг бооп артар. Тываның үнде-зин төөгүзүн, ылап арнын база оон-чаңчылдарын камнап арттыраы — бөгүнде хамааты кижиле бүрүзүнүн-хүлээлгези. Тыва уксаалыг хөй-ну өстүрүп чоруур «Бай-Хөлдүн»-ажыл-ижи мандып-ла турзун!

Чаяна ЧЫКАЙ.

А.-Х. АПЫКААНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

МАГА ХАНДЫР ОЙНААР БИС!

Республиканың девискээринде кожуун-сумуларда болгаш хоорайларда школа чанында уругларның чайгы дыштанылга лагерлеринин бирги ээлчээ ажылын дооскан. Ийги ээлчегинин уруглары дыштанып эгелей берген. Эрзин кожуунун төвү Эрзин сумузуңуң школазының баазына «Радуга» уруглар лагеринге аалдап баар аргалык болган мен. Лагеринин бирги ээлчээн тус школаның орус дыл, литература башкызы Чейнеш Алексеевна Ондар удуртуп турар. Лагерде дыштанып турар уруглар биле ужуражып, оларның сонургалдарын болгаш кайы хире дыштанып турарының дугайында чугаалаштым. Школа чанында уруглар лагеринде

23 уруг дыштанган. Олар эртенгинин 8-9 шактан эгелээш, дүш соонга чедир хүнээш, чана бээрлер. Лагер школань баазында турар болганда, класстарны аңгы-аңгы кезектерге чарган, чижээлээрге, бир класс — ойнап-хөглээр, өскезинде дыштаныр — аңаа уруглар удуп, дыштанып-даа болур.

Уругларны: «Кайы хире дыштанып тур силер?» — деп айтырарымга, олар шупту: «Дыка эки» — деп харыыладылар. Уругларның чаңгыс ол эки харыызы безин таарымчалык байдал дугайында бадыйткады. «А чүү эң-не солун болгаш эки-дир?» — деп айтырымга: «Мага хандыр ойнаар, чаагай чем чиир» — деп харыыны бердилер. Оларга оон артык чүү херек боор. Шынап-ла,

эш-өөрү-биле ойнап-хөглеп алыры база эң-не амданныг, чаагай чем чири — кайгамчык дыштанылга. Эскерер болза, бичии кижиге чаагай, амданныг чемден өске сагыжыңа чүү-даа артпас. Ынчангаш уругларның хүндүткелин чаалап алган повар-биле ужуражып таныштым. Лагерде дыштанып турар ажы-төлдү хүнүн-не чаагай чем-биле «амдажыдып» турар холу чөмзиг поварны Римма Болатовна Монгуш дээр.

Бүдүн хүн дургузунда уруглар чүгле ойнап-хөглээр эвес, башкыларның тургузуп алганы план езугаар аңгы-аңгы темалыг кезээлерге болгаш хемчеглерге киржип турарлар.

Валерия КОНГАР.

Авторнуң тырттырган чуруу.

«Радуганың» уруглары болгаш ажылчынар.

Төрээн Тывам даглары.

Шаңгыр-оол МОНГУШУҢ тырттырган

Чарлалдар

Кызылдың №9 школазын 2002 чылда дооскан **Кежик До** **патович ХЕРТЕКТИҢ** адынга тывыскан аттестаттың читкени барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский ко Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Араптан Викторовича** о предоставлении в аренду земельного участка из населенных пунктов для ведения личного подсобного хозяйства, площадью 1771,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Бай-Тайгинский район, с. Бай-Тал, ул. Константин Тоюн, д.2 а.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. №22.

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономического район и по земельно-имущественным отношениям администрации Ондар

«ДОРТ ХАРЫЛЗАА»

Анонс

Июльдун 11-де эртенгинин 10.00 шактан 12.00 шакка чедир «Россияның Юристер ассоциациязы» Бүгү-россия хей-ниити организациязының Тывада салбырының даргазының оралакчызы, Тыва Республиканың юстиция сайыды **Шолбан Чыргал-оол-ович Монгуш** база ооң кежигүннери — яамының ажылдакчылары: **Артына Андреевич Бузур-оол** биле **Дозураш Гаврошовна Хертек** номчукчуларның айтырыгларына харыыларны бээр.

Боттарыңарның эрге-ажыңарга хамаарышкан юридиктиг тайылбырлар негетинер болгаш өске-даа айтырыгларыңарга харыыларны «дорт харылзаа» дамчыштыр биллип ап болур арганы ажыглаңар.

Харылзажыр телефоннары: 2-01-35, 2-17-94.

Шаң бо мындыг хевирлиг чугула айтырыгларыңарга хоойлуга даянган чедимчелиг, тода харыыларны «дорт харылзаа» дамчыштыр ап болур силер, номчукчулар.

«1992 чылда Тываның судно аргыштырылга компаниязының аныяк специализи дээш оочур-биле бажыңны алган мен. Ол чурттап келген үелеримде коммуналдыг төлөвирлерни, үндүргүлери хажык чокка төлөп турдум.

2011 чылда чер участогумну хоойлу езугаар бодумга кылдырып алыр дээш документиленни көдүртүп кээримге, мээң бажыңымның турар черинин участогу Тываның судно аргыштырылга компаниязының салгал дамчаан бүрүн эргелеринде хевээр артканы шаптараазынын тургускан. Оон эгелээш кандыг-даа черлерге чедип, тайылбыр алырымга, «черинеринин участогу силерниң адыңарже кылдымас-тыр» деп харыыларны берген.

2012 чылдың декабрьда «Күрүнениң болгаш муниципалдыг ачы-дуза көргүзөр талазы-биле хей талалыг төп» күрүнениң автономнуг албан черинден тайылбырны алырын сүмелээрге, ында «Россияның юристеринин ассоциациязы» Бүгү-российжи хей-ниити организациязының Тыва Республикада регион салбырының юридиктиг халас дуза көргүзөр пунктузунга чеде бергеш, чүгле аас-биле чедимчелиг тайылбырны эвес, а бижимел билдиришкенин база бижидип алыр дузаны алдым. Ол билдиришкенин Тыва Республиканың хоорай судунче киригеним соонда, 2013 чылдың март айда судтун шийтипирин алырымга, мээң негелдемни хандырган болду. Юридиктиг дуза дээш четтиргенимни илереттим. С.А. Токманов».

«1994 чылда дачада Степная кудумчузундан чер участогун документ долдурбайн садып алгаш, кежигүн дадывыры дээш өске-даа төлөвирлерни үе-шаанда төлөп турган мен. 2012 чылда черимниң документиленни адымче кылдырып алыр дээш хынадырымга, өске кижиниң адында бүгү назыда ажыглаар кылдыр бүрүткеттинген болду. Садып алганымны бадыйткаар кандыг-даа документиленни база чок болган. 2012 чылда хоорай суду күрүнениң болгаш муниципалдыг ачы-дуза көргүзөр талазы-биле хей талалыг төпте юридиктиг ачы-дуза көргүзөр черден арга-сүмеден алырын сүмелээрге, аңаа чедип, юристерден эрге-хоойлуга даянган тодаргай үнелелди алдым. Мээң айтырымны шийтирлээри-биле судче негелде билдиришкенин бижип бээрге, ооң-биле судка ойнап алдым. Ам черим участогу — мээң хуу өнчүм. Г. Останина».

«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН

ниитизи-биле 196 дөрбелч метрден 201 дөрбелчин метр чедир шөлдүг, 1 база 2 каапп тургустунган, белен туду каан коттедж бажыңнар садып эгелээш дыңнадып тур. Өртээ 1 35000 рубль дөрү.

Садып алырының дугайында «ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН-ниң 8-905-920-41-01, 8-923-547-30-60, телефон/факс (39422)4-85-29.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис—2-40-77, культура килдизи — 2-17-09, көдээ ажыл-агый килдизи — 2-17-91, чагаа килдизи — 2-03-88, реклама килдизи — 8-923-383-77-88, оочулга — 2-03-87, үлетпүр килдизи — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 6921. Чагыр 78. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика тал биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээш. Херечиле дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактыг дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.